

Проф. др Стеван К. Врачар

ИСКОНСКА ИДЕЈА ПРАВДЕ

По свему судећи, у свим људским заједницама, од кад постоје и, свакако, док их уопште буде, постоји и некаква *идеја правде*. То потврђује пре свега чињеница што се у свим језицима појављује већ у обичном говору израз „правда“, било да је сасвим осамостаљен и довољно спецификован, било у склопу неких вишезначајних израза. А пошто је језик не само основна карактеристика човека као највишег створења природе, које баш поседовањем свести надмашује сва друга бића, него је језик истовремено и елементарна претпоставка и незаменљив облик стварања комуникационе заједнице — већ то сасвим уверљиво открива постојање свуда и увек присутних потреба које саме по себи намећу такав израз. Тако се већ у језику, његовим закономерностима развоја и уопште функционисања налазе први и незаобилазни показатељи оних и наизглед најпростијих веза између *речи*, на једној страни, и *ствари*, на другој страни.¹ Ово друго, дакле „ствари“, представљају „нешто“, некакве „предмете“, некакве „бића“, која имају сопствена својства, елементе, разне моменте свог структурисања, али и повезивања са непрегледним мноштвом осталих и другачијих састојака света у коме појединци и људске заједнице опстају. У свему томе има нечега што се сматра *појавама* или *феноменима*, што је у великој мери доступно људском искуству, али исто тако онога што је много дубље и сложеније, па измиче свакидашњем искуству. Али и то на неки начин постаје саставни део људског живота.

¹ Ул. Мишел Фуко, *Ријечи и ствари*, Археологија хуманистичких наука, превео Никола Ковач, Полит, Београд, 1971, стр. 59—66, 96, 109, 141, 196, 256, 342—343.

Отуда, оно што се јавља као *потреба* појединачног и групног живота, дакле и постојања и развоја људске заједнице, све поменуто некако обухвата, прати и намеће. Зато, све оно што људи својим језиком, речима изражавају може бити названо *ентитетима*, па зато свака реч само подсећа на неки одговарајући ентитет, присутан на било који начин у свету коме човек припада, а који га окружује. Зато, у погледу *правде* ваља одмах нагласити да је то не само обична реч него и један од *кључних Термина* који означава изванредно сложен *ентитет* произтекао из неотклоњивих *социјалних потреба*. Зато је то састојак и пратилац целокупног живота људи, од оних најпростијих и свакидашњих па до најсложенијих животних ситуација појединачна, група и заједница.

I Првобитна и врхунска идеја правде

Имајући све то у виду, свако може прихватити неопходност такве тематизације и проблематизације ПРАВДЕ у којима може преовлађивати настојање да се укаже на нека претходна питања, без чега нема ни неких изгледа за очекивано (спо)разумевање поводом њих, а поготову током неких дубљих истраживања. Ако се та реч толико употребљава у свакидашњем говору да се прихвата готово као „општепозната“ и „саморазумљива“ — и то тако често у најразличитијим приликама, — то не може бити умирујуће, већ пре као упозорење да је задобила неодређено значење. А чињеница да се тиме баве и то истражују највећи мислиоци већ, сама по себи, открива колико је све то значајно, али и сложено. Отуда, тек у сагледавању стихијских конотацијско-денотацијских процеса којима се даје и открива значење те речи, а још више оних поузданијих истраживачких поступака у којима она фигурише, наравно, услеђују и некаква разјашњења мноштва у први мах неочекиваних околности. А да би се тако нешто постигло, по мом мишљењу, ваља указати и на друге две речи темом истакнуте. То је, пре свега, *идеја* нечега или о нечему. Остављајући по страни околност да је то свакако једна од најважнијих филозофских категорија,² овде се узима као својеврсна елементарна замисао, повезана са уопштеном или најопштијом осећајно-интелектуалном представом о дотичној ствари. Она је у извесној мери оријентациона; па служи као упутница ка извесним стварима. Она је и основни носилац и главна спона неких оскудних или најнеопходнијих знања, заправо оних предзнања без којих се не може посезати за неким вишим и потпунијим знањима. Она служи само или понајвише за сигнално откривање „ствари“, одн. „ентитета“, али као потврда поменутих знања. Међутим, пошто она није

² Г. В. Ф. Хегел, *Енциклопедија филозофских знаности*, Сарајево, 1965, стр. 183—198.

строго, круто усредсређена само на једну ствар него често и на многе и различите ствари, неминовне су и одговарајуће разлике, формалне и садржинске, како између лаичког и филозофско-научног израза, тако и између носилаца и корисника исте идеје. Утолико је упутно и разликовање идеје *појма* исте ствари, као знатно одређеније и изведеније интелектуалне творевине, логичке конструкције у оквиру дате науке, теорије или концепције. Поготово је идеја удаљена од *дефиниције* која пре тендује на крајњу могућну прецизност формулације. — То је, затим, покушај нагласка *исконског* карактера идеје правде: *наиме*, скретања пажње на њене дубоке корене, прадавно порекло, па чак и на још увек *неразјашњена* изворишта, на још научно недовољно осветљене просторе и моменте онтогенетског склопа и развоја човека, али и *филогенетских* својстава народа и свеколиког човечанства.

Међутим, никако не би требало превидети ни следећу околност; правда увек има и свој антоним — *неправду*, па зато се подразумева и њено присуство кад се изричито или само говори о правди, па дакле и оно што је у стварности присутно открива и супротност и двојство одговарајућег ентитета, то јест *(не)правде*. И једна наоко ситна варијација у наслову, рецимо *Исконска идеја (не)правде* пружа две супротстављене идеје, са свакојаким последицама! Зато, искрсавање сваког новог момента, довођење овога у везу с многобројним и различитим околностима доводи и до све већег компликовања и саме идеје правде, али још више и створених знања о правди. А правда као таква, некакав засебан ентитет, као нешто и у некој стварности, са сваком новом везом, новом околношћу, додатним моментом сразмерно томе се и мења и постаје све сложенија.

Следствено томе, неизбежан је јаз између говора о правди и саме правде, немогућност да се стално и потпуно саображавају. Иако су свакако међузависни, и једно и друго има могућности самообликовања и самокретања. Отуда, у сфери говора и мишљења, с интензивисањем (раз)умског стваралаштва настају и упечатљиве разлике између *почетне* или *првобитне* идеје о правди и *крајње* или *врхунске* идеје о правди. Између њих, пак, на свим тачкама се појављују само различити степени удаљавања од прве одн. приближавања другој. Али, ма како то изгледало парадоксално, обе те крајње идеје задобијају својства или чисто априорних дакле ванискуствених творевина, па и облика најчистијег филозофског идеализма.³ Тако се стварају и основи за истицање тзв. *ејдетског* карактера и статуса тако конструисане идеје правде, као чисто мисаоног узора или „*праслике*“ свега што одатле проистиче. Несумњиво је да баш зато настају схематске и конструктивистичке идеје на разним подручјима, које

³ Rudolf Stammler, *Lehrbuch der Rechtsphilosophie*, Dritte, vermehrte Auflage, Berlin, 1928, S. 33—38.

се онда сучељавају и упоређују.⁴ У сазнавању је то *истина*, у религији *побожност*, у уметничком животу то је *лепота*, у моралу *доброта* и сл.⁵ И не само то: тако се неке од ових идеја замењују другим или некако „преображавају“ у друге. То изазива тешкоће у препознавању тих идеја. И то веома отежава препознавање идеје правде, њеног радног места, њеног *аутентичног обитавалишта*, па и стварног карактера.

1. — Распростирање идеје правде. — Мада ниједна идеја не трпи круте оквире, па ни оне малочас поменуте, а иначе веома значајне, свакако је симптоматично да се у том погледу нарочито издваја идеја правде. Она се распростире готово свуда, чак тамо где се уопште не би могла очекивати. Ако то иде у прилог њеном значају, домашајима, па и утемељењу, несумњиво је да се тако иста идеја још више расплињује, а и појављује у разним видовима, својим посебним модалитетима.

У том погледу изванредно је поучан и илустративан мислилачки подухват Платона. Тај велики антички мислилац, један од највећих филозофских умова уопште, један од најдоследнијих идеалиста, није само најзаслужнији утемељивач идеје правде у склопу свеобухватне филозофије него је пружио и једну од најразвијенијих доктрина у којој се осветљавају њене најразличитије стране. Ма колико то понеком данас може чудно изгледати, наравно и уз претпоставку да су накнадне интерпретације Платонове мисли веродостојне, он се сав посветио истраживању правде, не само мислилачки него и практично. Његова главна и обимна дела, па и остали списи представљају задивљујуће претресање правде. Његово практично деловање, па и ангажовање у политичком и јавном животу инспирисани су тежњом и настојањем да се покажу и створе услови за правду. Зато је његово учење о држави, као и о праву, моралу, васпитању, уметности итд. само саставни део његове космологије, мислилачког захватања целокупног космоса, онога што се сматра и назива универзумом, који сачињава целокупна природа, али и онај божански свет и човеков свет. Његова филозофија *космогонијске правде* само је конкретизована у свим областима и друштвеног живота. У свом крајње суптилном идеализму и трансцендентализму он је развио учење да свет бескрајног низа идеја представља, у најдоследнијем ејдетском смислу, некакву супстанцијалну претпоставку да се из савршенства идеја могао извести што примеренији свет реалности, па и одговарајућих ентитета, то јест у непосредном искуству и људској пракси. Тако је и развио своје учење о идеалној држави,

⁴ Prof. N. N. Alekseev, *Osnovy filosofii prva*, izd. Plamja, Praga, 1924. стр. 24, 30.

⁵ Густав Радбрух, *Филозофија права*, Предговор др. Стеван Врачар: Радбрухово филозофскоправно становиште, превела Душица Гутеша, изд. Нолит, Београд, 1980, стр. 11—16.

па свакако и одговарајућем праву. Те најважније творевине политичке заједнице су, тако рећи, само начин изражавања и опстајања правде. Тако је идеја правде, оне космогонијске и оне политички конкретизоване и обликоване, чисто идеалитетно изражавање светске хармоније и врлине. Идеја правде оваплоћује се у реалности, у безмерном низу облика који су само некаква груба и непотпуна копија и сенка савршености те идеје.⁶

Много више и утицајније је развијена миленијумима и све до данас, идеја божанске правде, нарочито у монотеизму. У њој су и логичке претпоставке и начин извођења и крајње конвенције уграђене у једну складну целину. Све се ту везује за идеју Бога као највише и најсуштственије биће, најмоћније и најсавршеније у сваком погледу, па самим тим је једино апсолутно, ничим ограничено, али баш зато и свемогуће, створитељско и вечно, надређено свим другим бићима и стварима. Као створитељ света Бог све надгледа, одређује постојање свих других бића, пре свега људи и њихових скупина, а посебно основних људских заједница. Од тога долази све, па зато и правду он одређује. Све оно што Бог чини или што допушта, представља најсуштственију правду, јер би било какав вид неправде с његове стране означавао и његову несавршеност. Савршеност и апсолутност божије правде огледа се само у „божанском свету“ или у „царству божијем“ које је само испуњено „божијим стварима“, дакле у некаком трансценденталном свету, недостижном и готово несхватљивом за све обичне људе. Обични људи, као припадници разних скупина, па и највишег облика заједничког живота, а то је увек или најпре баш држава, уређују заједнички живот првенствено и помоћу права. То је „људско царство“ у коме се јавља и примерена му правда, што ће рећи само у границама људских моћи, скучених околности у којима људи делују као (раз)умна бића.⁷

Али, баш због недокучивости тог трансценденталног света, представљеног у те две најтипичније варијанте чак и за људе с изузетним умним моћима, практични људски живот одвија се у реалном и историјском свету. А тај свет обухвата људске заједнице, од оних најпримитивнијих до релативно развијених, у којима се налази држава и право, одн. државно-правни поредак. Цивилизацијски живот у ступњевитом развоју човечанства предочава историју човечанства, свега што ту историју сачињава и што јој припада. У томе свему налази се и идеја правде, с њеним стварним и историјским релацијама. Ту се она јавља најреалније, то јест баш као социјална правда у неком свом степену и видовима изражавања. Међутим, још је важније да се у постојећим историјским констелацијама, у датим животним

⁶ Платон, *Држава*, превео Албин Вилхар, Београд, 1966, стр. 328—361.

⁷ Зато све темељније теолошке расправе садрже и разматрања о овој правди.

приликама, откривају *социјалне (не)правде* као *реални ентитети*, дакле као елементи, својства, моменти реалног живота људи и заједница. Утолико и зато је правда пре свега и надасве „људска ствар“, па припада „човековом свету“ у пуном значењу те речи.

Са својствима изразито *социјалне идеје*, али и не — каквог *социјалног реалитета*, правда је свакако и у одређеној мери друштвено условљена, обликована и димензионисана. Наравно, исто би се могло рећи и за њену супротност, за неправду. Налазећи се у културно-идејном контексту, дакле, идеја правде, неминовно социјализована, увек носи и печат средине, у којој се обликује. Она је уврежена у целокупном социјалном простору, а пратилац је целокупне историје. То јој обезбеђује заиста изузетно место и специфичан карактер. Зато се та идеја не само издваја из масе разних других идеја него се, тако рећи, ставља изнад свих других идеја. Она се претвара у својеврсну *над-идеју* или у *идеју-над-идејама*. По свом карактеру и обележјима она је некако и већа и шира и обухватнија и садржајнија, па и више формализована, него што су остале идеје с којима је иначе често најуже повезана. Њој припада највише место у мноштву различитих идеја. *Врхунска идеја правде надкриљује све остале социјалне идеје* какве су, рецимо, „идеја државе“, „идеја права“, „идеја демократије“, „идеја слободе“, „идеја људског достојанства“ и многе друге. Из те врхунске идеје све остале некако проистичу, па тако и задобијају извесни ослонац. Зато је идеја правде непосредно или посредно *све-социјална идеја*. Она се, тако рећи, разгранави и моделује на разним подручјима, па се тако показују: идеја *економске* правде, идеја *политичке* правде, идеја *културне* правде. Услед тога, идеја правде је и *све-човечанска* јер је присутна у свим деловима света, у облицима који одговарају појединим деловима човечанства, разним цивилизацијско-културним формацијама, народима, земљама, итд. Исто тако, та идеја је и *све-историјска*, а то значи присутна у свим развојним фазама људске историје, од прецивизацијских па преко античких, феудалних и модерних, већ како су се те фазе изражавале. На основу свега тога се и открива истинска *универзалност* идеје правде, као њено изразито својство.

Када се већ тако назначују разне врсте правде, онда посебну пажњу заслужују оне које се јављају у склопу *најважнијих регулација*. — На првом месту је *религија* која представља увек неку спону између метафизичког или трансценденталног света и људског света, повезивања „божанских ствари“ и „људских ствари“. Иако је првенствено окренута према првом свету, религија увек и понајвише утиче на практични друштвени живот. Она има несагледив значај за понашање људи и уређивања заједничког живота. Ослоњена на цркву и увек спецификована најразвијенијим и најделотворнијим ритуалима,

символима, начинима контроле и утицаја на вернике свака религија обезбеђује и афирмацију особене *религијске правде*. Добијајући ослонац у божанској правди, ова је ипак, у крајњој линији, готово сасвим лаицизована, социјализована, примерена практичном животу. — Најважнија је регулација глобалног друштва, на степену цивилизације, која се обликује и функционише у виду *права*. Поготово зато што се увек појављује заједно са *државом*. Зато право постаје најпогоднији оквир, подлога и начин изражавања *правне правде*. Она је најважнија уопште, јер јој припада највећа улога у уређивању заједнице. Њене садржинске и формалне одлике надмоћне су у поређењу са свим осталим облицима правде. — Значајна улога припада и *моралу* који представља првенствено израз особене свести појединаца и група о пожељним врлинама и непожељним пороцима, одн. добрим и рђавим делањима, актима, поступцима. Зато се с моралом појављује и одговарајућа *морална правда*. — Посебну групу представљају *конвенцијске регулације* (обичајне, институционалне, спортске, наравне итд.) у којима се јављају одговарајући видови *правде*.

Налазећи се на тако великом социјалном простору, а нарочито због постојања тако различитих подлога, идеја правде се кристализује у *три равни*: једна је *најопштија* и апстрактна, тако и толико да ствара привид потпуне независности за постојеће друштвене околности; друга раван, пак, припада *најконкретнијим* збивањима, односима и чињеницама, па то омогућује да се повеже с непосредном емпиријом, животним ситуацијама појединаца. Поред тога, међутим, неотклоњива је још једна, трећа раван која представља *имагинирани свет* који настаје баш због човекових духовних моћи, свести и опредељења, мотивисаних разлием чиниоцима, па и чистим идеалима. У том посебном свету чистих духовних творевина, у метаемпиријским сферама, у својеврсном интелигибилном свету и идеја правде, како у свом јединственом и супстанцијалном виду тако и сходно поменутих разврставањима, задобија привид апсолутне самосталности. Захваљујући својој моћи расуђивања, људи су кадри да стварају разне расуде, да процењују вредности свега постојећег, па и оног што се с правдом повезује. То многи сматрају посебним светом вредности, сазданим од постојећих или могућних идеја о вредности, процена, аксиолошких ставова.⁸ Иако су ове три равни заиста веома различите, мора се нагласити следеће: баш зато идеја правде, као уосталом и све друге идеје, фигуришу као некакве *пројекције*, пре свега духовне, логичке и интелектуалне, како оног што сачињава и социјални реалитет и природни његов оквир тако и свега оног што улази у свет идеалитета. У тим пројекцијама се стапају најразличитији мо-

⁸ Др Радомир Д. Лукић, *Систем филозофије права, I*, Филозофија, II Филозофија права, изд. „Савремена администрација“, Београд, 1992, стр. 217—230.

менти које је тешко одмах и тачно распознати, па се често и не зна шта је преовладајуће, па и каквог је карактера оно што се речима, идејама, говором назначује. У тим пројекцијама се, тако рећи, одсликавају пре свега назначене три равни и то не само оног што је правда собом оваплотила него и оног што јој и не припада, али на неки начин на њу утиче. Но, када већ постоји оваква идеја врши повратни утицај. Све то заједно ствара неизбежну мешавину у идеји правде, па чак ни они који су кадри да буду непосредни ствараоци те идеје, а камоли остали, нису у стању све то да разаберу.

И поред свега тога мора уследити и *операционализација* идеје правде, то јест њеног смештања у одговарајући оквир, подешавања подручју где се јавља, пре свега ради коришћења у складу или под притиском ту постојећих околности. При томе, наравно, услеђује стално међудејство и својеврсно узајамно „пресликавање“ мишљења и практичног делања. Но, баш због тога што су то два веома различита и удаљена поља, немогуће је некакво њихово механичко и строго предодређено саображавање, па су много извеснија одступања, несклади итд. То још више отежавају стални и неизбежни „дратиоци“ идеје правде, а то су, како је напред истакнуто, идеја неправде и неправда у реалитету. Како год било, ваља бар поменути оне најглавније операционализације: *прва* је она најмасовнија, рудиментарна и најгрубља у говору и пракси обичних људи, у свакидашњици; *друга* је најдотеранија или бар најпоређенија извесним стручним, техничким и формалним условностима, а то су правнички говор и правна пракса; *трећа* је највиша некако најмање везана, с најмање непосредних ограничења и јавља се у научном језику и мишљењу, превасходно у теоријскоправном и филозофскоправном дискурсу и одговарајућим истраживањима.⁹ Иако свуда, несумњиво, постоји и жеља и потреба за *транспарентношћу* идеје правде, таквом прозирношћу да се довољно оцрта „ствар“ коју реч обухвата, на жалост готово свуда и увек се сусреће нека чудновата тама, настала због магловитости, неухватљивости, неодређености, расплнутости и идејне представе и самог предмета. А када је већ тако, онда и предзнање и знање чине крајње неопходним и примерене видове дискурса, бар у највишим круговима заинтересованих за оно што се правдом назива.

2. — Елементарна садржина идеје правде. — Иако се стиче утисак, посебно када се одвећ поклони пажња површинским појавама, да тако разноврсно и широко испољавање правде, како у реалности тако и у идејној сфери, онемогућује постојање заједничких момената — у ствари, иоле дубљим увидом услеђује оповргавање таквог утиска. Веома је зна-

⁹ Carl J. Friedrich and John W. Chapman, eds. *Justice, »Nomos«*, vol. 1963, p. 325.

чајно за разумевање правде баш разоткривање онога што је ту заједничко, па можда и битно за правду. У садржини идеје правде, како год била дата, када је понајвише уобличена и чак када је стихијски успостављена, налази се довољно и препознатљиво унетих *елементарних момената*, то јест елемената, својстава, веза с пратећим околностима итд. Ако није могуће да се свуда и увек покаже иста садржина, значајно је да постоји бар *минимум* истоветних, блиских, модификованих момената. Зато, колико могу да проценим, ако не све а оно бар оно што је карактеристично, у многим третирањима правде, дабоме само у ономе што представља *предзнања*, није рапччишћено шта и колико заиста сачињава елементарну садржину идеје правде уопште, одн. поменутих модалитета. А преко тога види се и каква је реалитетна правда.¹⁰

Налазећи се у разним групама и заједницама, појединци затичу и прихватају извесно стање, поредак и целину односа који показују неопходан степен *уређености* заједничког живота. Том уређеношћу се некако утврђује положај појединаца, група и уопште саставних делова у створеним целинама. Тако се у знатној мери предодређује и улога појединаца и група, а то значи и њиховог свеколиког делања у заједници, пре свега рада и неких активности неопходних и заједници и њеним припадницима. Тако се стварају предуслови људских понашања, радњи и најразличитијих поступака. Подразумева се низ облика *сарадње*, али и неизбежност испољавања *сукоба*. Битно је да нормално стање и друштвени живот којим се обезбеђује опстанак и појединаца и група и саме заједнице толико преовлађује да се одржава неопходан *ред*, *дисциплина*, *интегрисаност* припадника. Тако се потискује и своди у подношљиве границе све оно што у појединачним и групним делањима, понашањима представља изразе непожељног нереда. Захваљујући, дакле, одговарајућој уређености заједничког живота одржавају се и микро-заједнице, почев са породицом као ћелијском и најважнијом, па преко разних већих и сложенијих заједница (нпр. школе, фабрике, облици сталнијих удруживања људи итд.), па до макро-заједнице у виду државне заједнице. Најзад, то на неки начин карактерише и међународну заједницу, одн. целокупно човечанство.

А када то већ постоји заједно с тим долази оно што открива не само поменути предуслов заједничког живота него и сам карактер људске заједнице. То је *циркулација створених добара или вредности*. Заправо, да би уопште до тога дошло неопходни су претходно врло значајни и сложени *процеси производње*, стварања неопходних добара, одн. вредности. Најразличи-

¹⁰ Ђорђо Дел Векио, *Право, правда и држава*, Расправе из филозофије права. С предговором о идеализму Ђ. Дел Векио од Др Ђорђа Тасића, Превели са италијанског Миодраг Т. Ристић и Др Ђорђе Тасић, изд. Геца Кон, Београд, стр. 1—72.

тије индивидуалне, групне и заједничке потребе намећу стварање физичким и духовним радом економских, политичких, културних, духовних добара у којима се оваплоћује стваралачка моћ људи. Сва створена добра омогућавају најразличитије процесе коришћења и употребе тих добара, задовољавајући тако егзистенцијалне, животне потребе појединаца, група и целе заједнице. Поред тих најважнијих потреба јавља се и непрегледни низ цивилизацијско-културних потреба захваљујући којим човек, заједница и човечанство могу напредовати. На основу тога одмах пада у очи да су процеси циркулације створених добара, одн. вредности заузели место између првих процеса, тј. производних и оних последњих, тј. процеса коришћења расположивих добара. Они су на неки начин „посреднички“. Али, сви ти процеси су само условно тако размештени, јер су толико повезани и међузависни да једни не могу постојати без других. Сви се они међусобно претпостављају, чак тако и толико да је тешко утврдити који је значајнији, неопходнији, далекосежнији од других. Но, по природи ствари, историјски и логички процеси производње су претходећи, јер да њих нема не би могло бити ни остале две врсте процеса. Но, када би се претпоставило непостојање или онемогућење друге две врсте процеса, неминовно би се тиме онемогућили и процеси производње. Према томе, услов *нормалног живота* и *опстанка* појединаца, група и целе заједнице своди се на непрекидни ток ових процеса тако и на тај начин да они не падну испод неког минимума, а поготово да се сасвим обуставе. Тако нешто би неминовно довело до угрожавања самог опстанка појединаца, група и целе заједнице. С друге стране, међутим, ти тако важни процеси не теку и не могу тећи савршено па ни онако и онолико како и колико би то пожељно било. Они теку, углавном, тако да се обезбеђује *нормалан живот* сходно битним показатељима.

Људске јединке доиста јесу чудесна бића, али и поред своје свести и способности за стваралачки рад, па и за успостављање разних група, заједница све до основне заједнице, тј. глобалног друштва, — далеко су од сваке савршености. Чак та несавршеност чини од човека једно трагично биће. Та трагичност проистиче из *(не)моћи* човекове. То што оптерећује сваког појединца преноси се и на све групе и целу заједницу. Сви се појединци међусобно јако разликују не само физички него безмерно више по душевним особинама и духовним способностима. Природа им је доделила трошно тело, прешироку душу и у огромној амплитуди одређену^{*} количину памети. То све људе страховито фрустрира, знали они то или не, хтели они то признати или не. Зато се они у свом кратком животу непрекидно муче и боре пре свега против самих себе, а затим против свих и свега око себе, појединачно, групно, заједнички. У кожи из које не могу пулсирају непостојане физичке силе, душевне енергије и духовне моћи. Истовремено то крхко биће, — како

егзистенцијалисти лепо кажу „бачено у свет“ — изложено је сталним и непредвидљивим ударцима споља, из природе и социјалне средине, којима неминовно припада. И на распећу између себе и околине *човек се мучи да одржи живот свој. А живећи живи и живот других, пре свега себи блиских али и свих осталих.* Човек је под несносним теретом својих *хтења, интереса и циљева.* Али истовремено га сатиру хтења, интереси и циљеви других. Копрца се непрекидно у живом песку како би се домогао неког ослонца. И тако живот учинио некако бољим, угоднијим или бар сношљивијим. Устрашћен и устрешен сваки човек, од најбезначајнијег бедника до „свемоћних императора“, неотклоњиво тежи да остави *неког трага* о себи и свом прекуратком присуству у средини која га је изнедрила. Као маљеви ударају га питања: *одакле све то, зашто све то, куда све то води?* Стиче понекад и понеке одговоре сам, али још више бесмучно трага за одговорима који му могу доћи са стране. И налази бар привидно смирење када побегне и од тих фаталних питања, али и од неутешних одговора. Ствара за себе бар илузију да нешто или много доприноси својим делањем, а нарочито памећу. Човек је преоптерећен непрекидним самопотврђивањем да је (разумно) биће. Такав је сваки човек, такви су сви људи. Без изузетка и безнадежно. Јер, кад тако не би било не би били људи. Били би... богови!? А ипак: највише задивљује али застрашује чињеница да све то, само у преображеном изразу, откривају и све људске групе и заједнице. Сви шаролики етноси у башти човечанства ничу, расту, цветају и нестају. Или се боре за опстанак попут звериња. И као што појединци тумарају кроз живот или прихватају вучју борбу видећи најсуровији исход свега у свом сувише блиском и коначном крају, ва вјеки вјеков, тако је ваљда и са свим групама, па и народима.

Ето, то су оне најтривијалније чињенице које свако не само да зна, дабоме ако хоће то да зна, него и безброј пута и на најуверљивији начин доживљава. А то што (тобожња) наука баш то као да избегава, пренебрегава, заборавља само потврђује да је и то прилог оном *људском самозаборавау*, е да би одгурнуо своју трагичну ситуацију.

Па сад, може ли бити ишта природније чак и при најовлаштнијем погледу на човека, појединце, групе и заједнице — него што је неумитност резултата у поменутом уређивању заједничког живота, у делању, у стварању, циркулацији и коришћењу непрегледног низа добара, одн. вредности? А то је: у нормалном стању и нормалном животу огромна или бар претежна *већина припадника* приклања им се и (не)вољно, а *мањина*, преостали, такође (не)вољно јавља се у улози негатора, мишљу и делањем, постојећег стања и постојећег поретка. А самим тим се претвара у изопштени део заједнице, у поворку у којој су *изгредници, прекршајници, преступници, деликвенти,*

разбојници, криминалци, злочинци, кажњеници... А међу њима су, можда, и они од најплеменитијег људског соја: непоћудници, непокорници, самосвојници, отпадници (од-себе-горег), само да би остали људи, колико је то уопште могућно. Та видите, знате: из таме векова и прашине заборављања, који су заувек затрпали милијарде двоножаца израња светао лик недостижног мудраца! Сократ! А за њим недокрајни низ мање уздигнутих и узвишених.

Патетика? А зашто да не? Та ПРАВДА ваљда може највише, најлепше, најистинитије, најбоље (сетимо се напред поменутог невеликог низа највиших вредности!) да открије свој лик али и своје чудесно *биће* тек у подсећању на све „баналне чињенице“ најмање баналним речима. Она се тако претвара у ИДЕЈУ каква је напред предочена. Али, не само то: она само тако може огласити громким гласом своје присуство у *реалности*, у непосредном животу човека, група и заједница. И свега оног са чиме је заплетена, сплетена, плетена.

Но, вративши се непатетичном говору и излагању, ваља нагласити да у свакој уређеној заједници у којој тече неки процес циркулације добара, одн. вредности следи нешто од пресудног значаја. То је успостављање некаквог *механизма одређивања правде*. Наиме, сви припадници заједнице, већ својим положајем и делањем показују за заједницу корисне, пожељне, очекиване *позитивне* ефекте. Одатле следи и некаква корист за појединце у виду одговарајуће *награде*. И супротно: оно што је за заједницу *негативно* означава и некакву *штету* за њу, а за узврат према појединцу, због његовог понашања, усмерава се некаква *казна*. Спонтаном „игром околности“ одвија се и примерена „игра награде и казне“. Међутим, свака интензификација, значај, трајност, потреба сталне контроле процеса итд. доводе до издвајања, формализовања, учвршћења поменутог механизма. Све то прати и оне процесе који нормално теку, па и одговарајуће стање; али то поготово изискује сваки поремећај и целокупно поремећено стање. Да би се то постигло, недовољна је спонтаност. Прибегава се неизбежном срачунатом, свесном уобличавању тог механизма, обезбеђењу његовог што бољег функционисања. Чак то се претвара у објективну потребу самог опстанка дотичне заједнице. Одатле, заједно с тим израстају или се успостављају одговарајуће *правилности* као објективизовано понављање и повезивање користи и награде, штете и казне. Но, при недовољности тога изграђују се *правила* која су најпогоднија. А да би се избегле иначе могуће нејасности и неразумевања, мислим, најприкладнији је термин РЕГУЛА. Тај стари израз смисленији је и оправданији од кованица „норма“, „пропис“ и сл. који, чини ми се, могу имати места као нешто уже или нијансирано. И то не само зато што се сасвим лепо повезује са *регулisaњем* и, нарочито, *регулацијом*. Све то је намењено успостављањем, *мерила*, критеријума, начела итд. ко-

ји су усмерени на постизање свуда, свакад, за свакога, а нарочито за *егзистенцијалне потребе заједнице*: што изразитија *сраз-мера*, за све и према свима, *узајамност* и *реципрочност* посебно у најважнијим односима добијених погодности и награда, али и понајвише *пропорција* учињене штете и казне. Све је то усмерено на постизање *неопходне равнотеже*, склада, хармоније унутар дотичне заједнице. На разне начине се испољава тежња да се постигне што *квалитетнија*, али и *квантитативно* најприкладније одмерена правда.

То се огледа свуда, у свим заједницама. Али, то је најизразитије баш у најважнијим *регулацијама*, а то су религијска, правна и морална. У ствари, средишња, најважнија, најмоћнија је баш *правна регулација*. У њој се огледа највиши степен *изграђености* поменутог *механизма одмеравања правде*. Међутим, некаква савршена правда је недостижна, па се и на појединим подручјима, у конкретним ситуацијама, а поготово у *свекупности* достиже само *релативна правда*.

Постоје два низа наизглед сасвим простих чинилаца: једни су сасвим *објективни*, везани за постојеће околности, бескрајно разноврсне и променљиве; други су сасвим *субјективни*, проистекли из бескрајно разноврсних особина појединаца и група, њихових интереса, осећања, погледа, свести, страсти, стваралачких и патолошких нагона. Сваки појединац, свака група свака заједница фатално носи то оптерећење. То их распиње и раздире. *Све то даје печат и идеји правде коју имају, а још више правди у реалности, њеном стварносном ентитету*. Штавише, нема граница између правде и неправде. Све је помешано и испретурано.

3. Противречности идеје правде. — Како год биле схваћене идеје уопште, па и идеја правде следствено томе, несумњиво је да тако нешто никако не може бити ни једно-мерно ни униформно ни механички детерминисано. Има толико различитих околности које непосредно или посредно утичу на тако значајну идеју да она због свега тога неминовно показује такве разноликости у спољном изражавању, али и самој својој садржини. А то значи, пре свега, да је представљена у задивљујућем обиљу, па и последицама које одатле следе. С друге стране, наравно, свакако да су реалне околности тако сложене да на њиховој подлози идеја правде и не може бити једнообразна. Према томе, ова идеја је оптерећена најразличитијим *противречностима*. Пре свега, иако се то најмање и непосредно осећа, свака идеја о правди коју неко заступа, оптерећена је најразличитијим противречностима. А мноштво различитих идеја под истим именом, у истој средини или заједници, тек открива све те противречности.¹¹ Када је већ таква идеја

¹¹ Хаим Перелман, *Право, морал и филозофија*, Превеле Душица Гутеша и Вера Михајловић, изд. Нолит, Београд, 1983, стр. 3—63.

правде, онда је и реалност правде, у друштвеном животу, оптерећена одговарајућим *супротностима*. Несклад у идејама подстиче несклад у стварима, али још више обратнo.

Представљајући извесно знање, ова идеја мање или више постаје својеврсна мешавина некаквог *сазнања* које се јавља на скали од оног најелементарнијег па до онога које има статус научног знања. Уз то, а може се рећи још више, у њој се неизбежно утискују *оцењивања*: изричу се вредносни судови, дају моралне или какве друге оцене, па и показују извесна аксиолошка становишта на највишем нивоу. Све то није оштро међусобно раздвојено, иако је само по себи разнородно, па то ствара противречности између тако различитих елемената у истој идеји. Но, то што се огледа на идеји правде није њена особеност, јер се то исто дешава и са свим другим идејама, а особито оним великим, утицајним, које снажно обележавају научно сазнање, али исто тако карактеришу схватања масе. Тако, рецимо, „идеја државе“ или „идеја права“ у истој мери, с истим разлозима, с истим последицама одсликавају те опречне моменте. Зато је потпуно безразложно издвајање само идеје правде, као тобоже јединој или изузетно снажно подложној утицају тих опречних момената.¹² Ако се уопште нешто може посебно запазити за идеју правде, онда је то само њена напред назначена свеприсутност и њен значај у сваком погледу. Према томе, и у идеји правде као и у свим другим идејама које рефлектују друштвени живот неизбежно се ствара амалгам *научносаз најних* и *идеолошко нормативних момената*. Научни моменти су у основи и по усмерености намењени изражавању чињеница, оног што је препознато као неки облик њене реалности, присутности правде у друштвеном животу. Идеолошки моменти, пак, представљају неке моменте интересног деформисања свести и погледа, а у крајностима то је само вид обмана, нетачне и лажне свести. Највећа незгода је то што нема сасвим поузданих и унапред постављених гаранција шта је научно а шта идеолошко, па се то тек накнадно утврђује у друштвеној пракси, спонтаним процесима или сложеним поступцима научног проверавања. У ствари, могло би се рећи да у најпростијим ситуацијама, конкретним односима одређених људи, чињенички материјал више омогућује то разликовање, а што је идеја правде уопштенија, сложенија, обухватнија итд. тешкоће разликовања се стално повећавају, па се чак ствара утисак о немогућности било каквог разликовања научних и идеолошких момената у оваквој идеји.

Појединци, групе и заједнице појављују се у улози стваралаца и носилаца одређених идеја правде. Зато свако има „своју идеју“ о правди сходно укућности оних околности које за сваког од њих и уопште и у датој прилици утичу на створе-

¹² Hans Kelsen, *Was ist Gerechtigkeit?* Zweite Auflage, Franz Deuticke, Wien, 1975, S. 47.

ну идеју. А када се већ располаже неком идејом правде, она није само саставни део мишљења и погледа дотичног ствараоца него и његовог практичног делања. Она се увршћује у *говорну праксу* и самог ствараоца и средине којој он припада. Такође, она постаје један од саставних делова и значајних чинилаца практичног делања. А практична делања су толико разноврсна и међусобно повезана да одатле проистиче низ последица. Пре свега, у датој средини, ужој или широј, заправо у оквиру настале и трајније одржаване комуникационе заједнице, уврежује се дотична идеја, али притом настају и разни преображаји. Првобитна идеја, њени изражајни облици и садржаји најчешће се толико мењају да се оно првобитно једва препознаје, па и потпуно губи, мења и потискује од стране других идеја и чинилаца. С обзиром на малочас поменуто разлику између научносазнајних момената, на једној страни, и идеолошконормативних момената, на другој страни, испољавају се знатне разлике како у говорној пракси тако и у друштвеном делању. У ономе што представља разне видове сазнања, а поготово ако је научно, огледа се тежња за утврђивањем *истине*. Дати искази, ставови којим се оперише, знања којим се располаже итд. усмерени су на што веродостојније одржавање нечега у реалности, а што се сматра саставним елементом или неким моментом ентитета правде. Тежи се усклађивању знања о правди и саме правде каква је у друштвеном животу. То је толико значајно, међутим, не само с некаквог научног становишта него и са становишта практичних потреба људи, организовања заједничког живота, функционисања институција итд. — да је од пресудне важности процес доказивања (не)постојања одређеног низа чињеница. Што су докази чвршћи и непобитнији за све оно чињеничко у правди или поводом правде, утолико су и веће шансе да ће се у датој средини тако и третирати, па и прихватати. — Међутим, у свим видовима идеолошконормативног третирања правде посеже се не само за утврђивањем некаквих чињеница него је све усмерено на што веће *убеђивање* других у већ формиране погледе на правду. Ту се уместо стварних доказа трага за што јачим разлогима, дакле таквим који могу убеђивати, навести и друге да мисле и говоре попут дотичног ствараоца идеје правде. Тако се третирање правде задржава првенствено на *реторичкој равни*, дакле искоришћавању пре свега језичких средстава за образлагање извесних ставова и убеђивање оних с којим се одржава комуникација. Зато у први план избија процес *аргументисања* који постаје толико сложен и особен за поједина подручја да се сматра основаним издвајање и разликовање разних видова аргументације (нпр. политичка, религијска, морална, правна). Успешност реторичке аргументације мери се искључиво степеном стварног убеђивања других, њиховог опредељивања и стварног прихватања оних ставова који им се проповедају. По свему судећи, још у античко доба је схваћена сва снага реторике, па јој је то-

лико и посвећивана пажња. А у новије доба моћ реторике је поново сагледана у тзв. *новој реторици*.¹³ Међутим, по мом мишљењу, вероватно су та питања у модерном добу, нарочито с претварањем средстава јавних комуникација у страховито утицајне механизме, претворена у један сегмент, свакако и најзначајнији, оне *идеологизације* која све преплављује, па и подређује.

Све оно што је условило претварање идеје правде у врхунску и велику идеју, такву која чак превазилази у многоме разне друге велике идеје, наравно, довело је и до њеног *укључивања у велике идеологије*. Зато није било ниједне такве идеологије у историји која није садржавала, ако не на првом месту а оно бар пропратно, и идеју правде. Она се подешавала оквирима дотичних великих идеологија, па је тако подешена постајала карактеристична за одређене историјске епохе, за преломне процесе у развоју народа и човечанства, за поједине социјалне групе, покрете и организације. Самим тим она је нашла и своје место у владајућим политичким погледима, а посебно у оформљеним политичким доктринама. Истовремено, међутим, ова идеја је постајала још снажније и дубље мотивисана у погледима, доктринама и концепцијама које су се супротстављале и владајућим идејама и владајућем поретку. Може се рећи, зато да је идеја правде постала једна од најизразитијих *идеологема* у светској историји, а посебно у модерно доба. С обзиром на то, наравно, она је истовремено попримила и својства моћне *митологије* која је ушла у састав насталих, одржаваних и развијених мотива који су захватили народне масе или поједине слојеве. А у тим идеолошким и митолошким образинама су фиксирани најдалекосежнији *циљеви*, па и они најнедостижнији *идеали* који су постајали покретачки чиниоци највећих историјских покрета и преображаја, а нарочито пресудних историјских збивања. Сви најважнији *социјални идеали* садрже и идеале правде, у свим њиховим историјским димензијама, али и у најконкретнијим изражавањима.¹⁴

Отуда, оне противречности које се огледају већ у идејама правде којим располажу појединци, у оним сложеним везама и неминовностима уклапања у одговарајуће идеје мањих или већих група, све до оних најмоћнијих, па и до свих основних заједница, — неизбежно се све више продубљују и самим тим доприносе контроверзама, раздорима, чак најтежим расколима. Или, тачније речено, они који имају исте идеје се зближавају и успостављају разне видове *сарадње*, а они који постају приврженици различитих и често непомирљивих идеја самим тим

¹³ X. Перелман, *оп. цит.*, Предговор, Душан Бошковић: *Обнова практичке филозофије у Перелмановој новој реторици*, стр. IX—XXVII.

¹⁴ Wilhelm Sauer, *Gerechtigkeit, Wesen und Bedeutung im Leben der Menschen und Völker*, Walter de Gruyter, Berlin, 1959, S. 186.

препуштају се *сукобима*, од оних најтежих. Но, не ради се само о сукобима око речи, одн. погледа и мишљења, него и о практичним сукобима, у најразноврснијим делањима, укључујући ту и оне њихове видове какви су социјалне борбе, класне борбе, разни сурови обрачуни, грађански ратови, ратови између држава, светски ратови. На тај начин првобитне идеје правде, наравно с мноштвом других околности, уклапају се у свеопште практично делање.

II Корени идеје правде

Укључивши реч „правда“ у свој свакидашњи говор, претворивши идеју правде у састојак свог општег мишљења, користивши некакав еквивалент тога и у свом практичном делању — људи су од вајкада настојали да све то себи колико-толико разјасне. У тим разјашњењима има оних сасвим наивних, почетних, рудиментарних настојања да се одговори и на најочигледнија питања, али и да се бар у слутњи досегну и она најтежа питања. Али, сличним и највишим настојањима, карактеристичним за одговарајуће науке и филозофске системе, доспело се и до значајних резултата, дакле и постављања правих питања и пружања мање или више ваљаних одговора. Зато није чудно што су се у склопу тога, а нарочито као крајња консеквенца назирали и некако осветљивали и они најзагонетнији простори како мишљења тако и практичног делања, који некакав печат правде имају. Зато су у свим тим настојањима захватани првенствено сви они чињенички и искуствени моменти, али и све оно што је стајало изван и изнад непосредног искуства. Оно што је „метафизичко“ и „трансцендентално“, често само у виду најапстрактнијих претпоставки али понекад и у виду наслуђивања онога што је доиста најважније, уплитало се у највреднија третирања правде. Зато, чини ми се, и не треба олако постављати границе између привидно сасвим различитих ставова, а наиме оног искуственог и оног надискуственог. Уопште, сцијентизам је, по свему судећи, превише и олако подлегао инерцији и склоности да се у разним раздобљима развоја људске мисли посве приклони ономе чему се, из разних разлога, могла придавати велика пажња, а у крајностима и једино томе. Тако је оно „трансцендентално“ и „метафизичко“ претварано или у предмет бесплодних филозофских домишљања или, што је још неповољније, у подручје грубе и најчистије мистике. Било како било, остаје неспорно да је свако *трагање за коренима ствари*, па биле те „ствари“ некакве идеје или некакви реалитети, сасвим умесно и, можда, најплодотворније и за науку и за људску мисао уопште.

Отуда, и трагања за коренима правде вероватно су не само занимљивија него и смисленија него стално бављење оним што

је чињенички предочено, што омогућује обично описивање и уверљиво објашњавање. Нема разлога за избегавање питања, већ их ваља непосредно и далекосежно постављати: *где су и који су најдубљи корени правде, одакле правда проистиче, којој сфери припадају најважније детерминанте правде, ако их уопште има, шта је површински и шта је дубински слој правде итд.* Јер, тако се може доћи до некаквих објашњења самог порекла али и целовитог развоја ове идеје. И то у два нивоа, па и правда: *онтогенетском* који се тиче човека као јединке; *филогенетском* који се односе на људски род у целости, а свакако и на његове велике и мање делове.

4. — Субјект(ив)ни корени правде. Пошто је правда превасходно људска ствар, састојак и пратилац свеколиког људског живота, некако се само по себи подразумејива, па и неотклоњиво намеће опште становиште да постоје управо у људима неки узроци, разлози, основи успостављања правде. Уосталом, без људи нити би је било, не би је могао чекати стварати, а поготово не би било њених корисника. Тако избија у први план сам човек, одн. људи, па се сва најважнија питања и одговори окрећу у том смеру. И доиста мора се разјаснити место и значај *субјекта* било да је појединац било да је у обличју уређене групе људи или безобличне масе. Али, човек и људи су толико *поливалентни*, располажу бескрајним мноштвом елемената, момената, својстава и начина испољавања свега тога, па се отварају најшири видици и простори за истраживање. На широкој скали посебно се стиче један низ момената.

Сматрајући да је човек превасходно *свесно биће*, које располаже вољом и (ра)зумом, највећи број истраживача сматра да су ти *субјективни елементи* битни у свему што се тиче појединца, групе и људске заједнице. Инсистира се на једном рационалистичком становишту по коме су увек преовлађујући воља, хтење и свест о сопственим потребама и делањима. Све што је изразито људско или условљава човекова свест или се баш она ту ангажује, па и на неки начин испољава, некако оваплоћује. Најважније тековине људске културе су искључиво духовна творевина. Зато, се у склопу људске свести налази и један веома важан њен део који је намењен првенствено уређивању заједничког живота, а то значи и одређивања понашања појединца и група. Та свест се толико спецификује да фигурише као *нормативна свест*, која служи само *нормирању*, стварању неопходних *норми* о томе како се понашати у одређеним ситуацијама. Штавише, нормативна свест може истаћи „*требање*“ свуда где се изричу вредносне оцене, извесни расуди о томе шта је у предности пред нечим другим, шта је боље а шта горе, шта је прихватљиво а шта није, чему се треба приклањати а шта избегавати итд. Зато и подручје морала, естетике, религије, права и сл. постају „*царство требања*“, а то значи норми које нису ништа друго до логичко-језичке творевине, погодни иска-

зи „требања“. Тако се конституише посве специфичан свет, нормативи, различит од света бивања. У том свету својство „нормативности“ или „требалости“ искључује уопште могућност и потребу присуства онога што припада „свету бивања“. Таква је крајња консеквенца тзв. *нормативизма* који најдоследније развија овакво становиште.¹⁵ Но, и без тог тананог извођења, присталице овог правца третирају појединца и људе увек као бића развијене, нормалне свести, хтења и воље. Тако испада да је све па и правда само својеврсни производ свесне делатности људи. Људска бића која нису кадра за тако нешто (деца, социјално маргинализовани, чак миленијумима жене, лица смањеног разума и сл.) не третирају се као субјекти правде. Тако је, очигледно, извршено хипостазирање *субјективних момената свести, воље и хтења. Правда је само својеврсни епифеномен свега Тога.*¹⁶ И доиста, све као да иде у прилог оваквом становишту. Но, прве дилеме у погледу његове беспрекорности настају чим се узме у обзир чињеница да не само појединци него и организоване групе, па и спонтано настале заједнице, чак и неуобличене масе, постају специфични субјекти који попут појединаца своје људске особине испољавају. Одмах се јавља питање повезаности *индивидуалне субјективности са колективном субјективношћу*, са начинима испољавања заједничке свести, хтења и воље. Јер, ово друго нити је истоветно с првим, а нити је само пуки збир индивидуалитета. Штавише, оно индивидуално као да се утапа и превазилази оним колективним које постаје ентитет за себе и по себи. И зато настају неминовна разилажења у схватањима правде: једни наглашавају индивидуалне моменте,¹⁷ а други стављају нагласак на колективне моменте.¹⁸

Вероватно запажајући ограничене домете оваквог становишта, многи истраживачи су настојали да утврде колики је значај и какво је место *осећања* у процесу настајања правде и њеног дејства у друштвеном животу. С разлогом им се наметала посебна пажња на чињенице да појединци поступају пре и понајвише руководећи се уопштеним или спецификованим осећањима када наизглед рационално поступају, одлучују итд. Само тако се може, сматрају они, разумети да се некако сналазе у функционисању тако сложених, великих и разноврсних регулација какве су религијска, морална, правна итд. Људи имају и специфично *правно осећање* захваљујући којем се сналазе у праву. Па кад је већ тако, једни наглашавају да правда и није

¹⁵ Hans Kelsen, *Reine Rechtslehre*, Mit einem Anhang: Das Problem der Gerechtigkeit, S. 355—444, Zweite, vollständig neue bearbeitete und erweiterte Auflage 1960, Franz Deuticke, Wien, S. 534.

¹⁶ Max Rümelin, *Die Gerechtigkeit*, Rede, S. 55.

¹⁷ Alf Ross, *On Law and Justice*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1959, p. 268—288.

¹⁸ Julius Stone, *Social Dimensions of Law and Justice*, Stanford University Press, Stanford, California, 1966, p. 716—720, 786—798.

ништа друго до својеврсан израз баш тог осећања,¹⁹ а други настоје да докажу далекосежнију спецификацију, па истичу *осећање за правду*, које је усађено у људима.²⁰ На тај начин, они се мање или више удаљавају од рационалистичког, па и волунтаристичког становишта. Чак и ако се остави по страни очигледно олако наметнута и прихваћена теза о узрасту људи као пресудном за утврђивање зрелости свести, воље и хтења — и сувише се намећу чињенице да чак и деца малог узраста имају развијено то осећање. Јер, кад тога не би било свеједно би било да ли их родитељи или васпитачи у школама награђују или кажњавају при предвиђеним околностима.²¹ Деца жестоко доживљавају све учињене *не правде*, а камоли одрасли, не само они који су сасвим неосновано дискриминисани (нпр. жене и сл.) него чак и они који су из неких здравствених разлога оцењени као мање подобни и достојни да тако буду третирани да заједно и равноправно са „нормалним“ људима учествују у процесима успостављања и вршењу правде, па и свему сличном томе. — Уколико се тако нешто истиче наравно, изискује да се исто то или само колективизовано запажа и у оформљеним заједницама. Ако су разна осећања (нарочито она везана за страсти какве су: мржња, страх, љубав, самилост, оданост, пријатељство, итд.) одређујућа за људске поступке, онда се исто то, у неком преображеном виду или појачано, јавља у заједничком животу људи.

Најсистематскије и најуспешније истраживање психичких чинилаца и момената, пре свега индивидуалних али донекле и колективних, вршили су присталице *психологизма* у друштвеном и политичком животу, а нарочито правном. Правна мисао је обогаћена значајним налазима о улози специфичних психичких доживљаја у правном животу.²²

У процесима сазнавања и вредновања уопште, па и на подручју права и правде, сматра низ значајних истраживача, припада *интуицији*. Та тешко разјашњива особина или способност извесних људи, а можда и свих, да стално или у неким ситуацијама, на неки начин који ни сами нису кадри да разјасне, слуте како ваља поступати, у ком правцу деловати, како се снаћи у најсложенијим ситуацијама, где се налазе решења проблема који иначе изгледају нерешиви итд. — није занемарљива ни када се ради о правди. То некако само по себи долази, када је

¹⁹ Max Rümelin, *Rechtsgefühl und Rechtsbewusstsein*, Rede, Tübingen, 1925.

²⁰ Alfred Manigk, *Der Idee des Naturrechts*, Festgabe für Rudolf Stammler zum 70. Geburtstag, Hgb. Edgar Tatarin-Tarnheyden, Berlin und Leipzig, S. 1—30.

²¹ Жан Пијаже, *Епистемологија наука о човеку*, Превео Милан Милинковић, Нолит, Београд, стр. 164—171, 230, 240.

²² Л. Петражицкиј, *Теорија права и государства*, С.-Петербург, 1909, 1910, том I, стр. 7—8, 20, 44; том II, стр. 438.

њу најтеже пронаћи. Зато, по интуционистима, корени правде налазе се у интуицији.²³

Но, свакако најзначајнији покушај да се захвати подручје које измиче свакој рационалности, подручје на коме се испољавају разни *инстинкти* а још више онеме које открива низ изванредно значајних *нагона* (животни нагон, нагон исхране, сексуални нагон, нагон друштвености и сл.). Може се рећи да је учињен епохални заокрет у појави *психоанализе* која је највећи део индивидуалних и социјалних појава покушала да повеже с потиснутим или манифестним облицима сексуалности. Следствено томе, регулисање друштвеног живота, понашање појединаца и група првенствено се заснива на неотклоњивим нагонима које људи имају. Зато је и право, а посебно правда оно што у крајњој анализи одређено склопом нагона, а привидна чиста рационалност, слободно одлучивање, хтење и воља мање су плод слободног опредељивања а више оних постојећих нагона. Онај део људске личности који се сматрао традиционално као особеност тога бића, наглашава се, почива на значајнијем и дубљем слоју нагона, а међу њима баш у друштвеним скупинама и заједницама условљен је нагоном сексуалности, комплексима на тој основи, итд.²⁴

Наравно, све ово има не само своје оправдање у степену развоја научне мисли, а посебно низу чињеница које су послужиле као основа истицања овог или оног момента уопште, па и за објашњавање правде. Наука последњих деценија, међутим, доживљава такве преображаје на неким подручјима да то никако не може бити занемаривано. Низ спектакуларних открића у природним наукама неупоредиво су далекосежнији од оних резултата који су уважавани и на неки начин коришћени за преиспитивање погледа на питање друштвеног живота, па и оног што правда обухвата. Тако, рецимо, у области биологије, медицине, хемије, филозофије, итд. дошло је до открића која можда отварају праве просторе сазнањима тајни живота и *наслеђивања*. Пре неколико деценија је откривен носилац наследности обележен са ДНК у молекуларној структури живих бића па и људи. Та наследна супстанца, с прецизно утврђеним саставом, преноси на потомке најдубље детерминанте склопа целокупне личности, од оног соматског до психичког, па и духовног. Према томе, сматра се, створене су перспективе да се искористе таква открића за интервенцију научника у процесима наслеђивања, како биљака тако и животиња и људи. Остварени су већ импресивни резултати у генетском инжењерингу, што даје изгледа да се утиче на спречавање појаве патолошких јединки, спре-

²³ Сматра се да је модерни интуicionизам филозофски утемељио Анри Бергсон, *Стваралачка еволуција* (1907, превод, Београд, 1932, стр. 13, 66, 140, 176, 182, 226—228, 249—250, 257, 327.

²⁴ Стеван Врачар, *Заснивање психоаналитичке јуриспруденције*, Дело, бр. 7/174, стр. 849—874.

чавања неких тешких болести, истраживање нових врста лекова, сазнања о природи разних тешких обољења итд. На тај начин, по мом мишљењу, почињу друкчије да звуче позивања од пре неколико векова на некаква „урођена права“ као једна метафора којом се, по свему судећи, наслућивало да се најдубљи корени свега што се тиче човека налази у бићу сваког човека. А ако је тако онда се то не може занемаривати ни у објашњавању друштвеног живота, његових главних ослонаца и облика. Ако је заиста у генетској структури сваке јединке, тако рећи, усађен низ таквих детерминанти, од којих дакле битно зависи целокупни склоп личности, онда вероватно има разлога да се све то третира као релевантно и за проблематику правде.

Са свим оградама које се подразумевају у овако сложеној проблематици — а посебно када правници, правни научници и правни филозофи покушавају да уваже и искористе достигнућа природних наука сматрам да се може предложити размисљање у новом правцу. Можда није преураћена ова хипотеза: свака људска јединка има генетску структуру која и јесте крајња биолошка и природна основа на којој се утврђује *шифра* или *код* за сваку јединку, сваког човека. То је пресудно и предодређујуће за све оно што се показује при укључивању појединаца у заједницу. Све има стварну детерминацију, оне најдубље корене, у генетски обликованој личности. Зато и социјалне институције и основни друштвени облици добијају већ генетски моделовану сваку јединку. Зато има нечега иманентног у припадницима дате заједнице, па је то уједно и онај корен и она подлога одакле проистичу видови испољавања индивидуалности, али и социјалности људи. *И као што је, вероватно, све битно у јединки генетски предодређено, није искључено да су и основне социјалне творевине подређене својеврсној „генетском склопу“* С обзиром на свој значај и своје место, својој светраности и сложености, следствено томе, правда не може остати нешто сасвим независно од генетских детерминација. Напротив, правда је и генетски предодређена, али само у крајњој линији и са мноштвом веза са другим околностима.

5. — **Објективни корени правде.** Поред субјективних момената у животу појединаца и група, свакако се морају увек узимати у обзир и *објективни моменти*. Међутим, није их лако одредити, јер се уопштено и често само упозорава да ту спадају све оне околности које нису субјективне, које сачињавају окружење индивидуе, које углавном припадају друштву, које се некако споља намеће сваком припаднику заједнице, које он затиче доласком на свет, које не може произвољно мењати итд. Наравно, у свему томе има тачности, па би се могло рећи, такође уопштено, да правда проистиче из објективних друштвених процеса, да је то превасходно социјални феномен, да је зависна од насталих друштвених околности, да идеја правде зависи од друштвених предуслова у којима се правда реал-

но моделује итд. Међутим, свет објект(ив)ности је толико свеобухватан и сложен да се мора колико-толико сузити, то јест из њега издвојити оно што непосредније утиче на правду. А најближа одређења правде изискују пре свега истицање релевантних добара и вредности, с којима се правда повезује.

Појединачни и заједнички живот људи условљавају, пре свега, природне околности, оно што сачињава њихово „природно окружење“. Плодне равнице, шумски предели, брдовити простори, приморски крајеви, прашуме, пустиње, ледом оковане просторства итд. условљавају заједнички живот људи. Од тога зависи заједнице па и целокупни социјални живот у њима. Но, и у самој људској заједници, нарочито у глобалном друштву, социјална структура, диференцијација на класе, слојеве, разне групе одређује положај појединаца. Зависно од улоге и положаја који заузимају групе и појединци моделују и свој друштвени живот, постојеће установе, па и све оно у чему се огледају. Робовласници, робови, племство кметови, капиталисти, пролетери представљају само симболички стварно најудаљеније и најразличитије делове људске заједнице. У таквим заједницама се стварају социјални простори који су често предодређени, уски, доступни једнима и апсолутно недоступни другима. Или, онемогућена је свеопшта покретљивост група и појединаца.

Иако остављају утисак баналних чињеница, потпуно удаљених од онога што се с правом повезује, све ово у ствари битно одређује социјални оквир правде. У том оквиру се налазе, дејствују мноштва непосредних и посредних чинилаца неки су стални а други променљиви. Зато све зависи од укупности чинилаца који сачињавају дати социјални оквир. Каква ће правда бити, шта ће људи подразумевати под (не)правдом, какве ће разлике настати у облицима правде итд. нераздвојно је повезано са датим и конкретним социјалним оквиром. Оним најширим, али и непосредним. Ту се уобличавају реалитети правде, њена садржина и облик у *макроразмерама*, али и у *микроразмерама*, па зависно од тога функционишу механизми, опстају институције у којима се правда изражава. Сразмерно томе и постојеће и могуће идеје правде израстају и крећу се само у томе оквиру. Због тога оне нису никакве безпросторне и безвремене апстракције које, тобоже, припадају човеку и човечанству. Исто онако као што човечанство и човек нису апстракције, исто тако ни правда не може бити само пука апстракција.

6. — Историјски корени правде. Наизглед банална тврдња да је правда социјални феномен, било у реалности било у облицима идеје, у ствари, скреће пажњу на њихову историчност. И једно и друго припада људској историји, па се тако све оно што је „природно“ или потискује у позадину или се укључује у свет социјалних феномена. У том свету се историзују и три битне филозофске категорије „простор“, „време“, „кретање“ па зато све оно што је људско, што открива при-

суство човека и човечанства задобија и своје неизбежне историјске димензије. У тим димензијама сви друштвени феномени задобијају одређено место и одређену улогу у датим историјским склоповима.²⁵ Ти склопови оваплоћују и видљиво али још више скривено „историјски простор“ стопљен с „историјским временом“, који су претворени у „историјско кретање“. Зато је све људско егзистентно само као историјско, а наиме са супстанцом историчности. А то значи да конкретни људи и њихове заједнице припадају „историјском простору“, да егзистирају у „историјском времену“ и да се моделују „историјским кретањем“. То се исто дешава са њиховом правдом.

Оно што се уобичајено обележава предисторијом човечанства, у ствари, означава његов најдуготрајнији временски циклус у коме су се човек и људски род постепено издвајали из природе, скоро потпуне зависности од ње, на примитивном нивоу социјализације и историзације. Тада је све било буквално стопљено, па у томе амалгаму тешко је разабрати шта припада, зашто и колико касније издиференцованим световима „људских ствари“ и „божанских ствари“, па чак религији или, пак, обичају. Отуда, ово предуго и готово непознато „детињство“ људског рода представља изазов сличан ономе који неотклоњиво намећу рођење и детињство људског бића.²⁶ У тим склоповима, наравно, налази се вероватно и предисторијска правда.

Сразмерно неупоредиво краће раздобље цивилизације карактеристично је поделом човечанства на многа глобална друштва, основне људске заједнице. Те заједнице су постајале и остајале средина погодна за успостављање особених цивилизацијско-културних формација. У тим формацијама су се изражавале основне тековине и напредак у човековом овладавању природом, али и стварању социјализованих и историзованих садржаја и облика заједничког живота људи. Уз то, свако глобално друштво, па и сви делови људског рода који су се оспособљавали моделовали су сопствене цивилизацијско-културне формације. То су, у ствари, мање или веће етнице, нације на разним степенима развијености. Но, највећа улога је припадала својеврсним матичним цивилизацијско-културним формацијама које су се конституисале на разним деловима наше планете. Пригом и задивљује и скрива безброј тајни чињеница да су се, по свему судећи, баш те матичне формације конституисале или потпуно независно или без неких значајнијих уплива. А загонетност пропасти неких од таквих формација (царства Инка, Маја, Ацтека) своју историчност претварају у фантастичност која дубоко узнемирава и најхладније историчаре, вековима до

²⁵ Вилхелм Дилтај, *Изградња историјског света у духовним наукама*, Превела Душица Гутеша, Редакција Данило Баста, БИГЗ, Београд, 1980, стр. 147—252.

²⁶ Paul Bohannon, *Law and Warfare*, The Natural history Press, Garden City, New York, 1967, p. 3—116.

дана данашњег.²⁷ Зато ни ми, дакле, не можемо пренебрегавати основну чињеницу: свака цивилизацијско-културна формација има и своју правду. Сходно особеностима сваке од конституисаних формација откривају се и особености њихове правде.

Пошто смо се свикли да историју човечанства у ретроспективи предочавамо, углавном, кроз историју Европе, и то у непуну три миленијума, некако нам је најблискије и најприхватљивије да корене европске целине, а поготово појединих њених делова тражимо у античким цивилизацијско-културним формацијама, што ће рећи пре свега хеленској и римској. Доиста, ту се налазе темељи цивилизацијско-културних формација свих европских народа и нација. Следствено томе, сасвим нам је прихватљива, макар и најгрубља, представа о средњевековљу па и ономе што ново доба представља. И то не само уопште него и у погледу правде, у њеним историјским токовима и менама. И јасно нам је да правда није могла бити истоветна у тим развојним циклусима, а свакако ни у склопу историје појединих народа.

Међутим, то су ипак некако прешироки оквири и визура у којој нам се правда појављује у својој историчности. Зато та историчност може много добити како у својој пуноћи тако и у својој прозирности тек са неким блиским и непосредним степенима историције. По мом мишљењу, историјска, реална, конкретна — па и идејно изражена — правда конституишу се стапањем и преображавањем повезаних субјект(ив)них момената, објект(ив)них момената, и то свих како су напред назначени (а вероватно и неких који се налазе изван тог видокруга) са овим који се најнепосредније откривају у историјској светлости. Притом се све то претвара у историјску констелацију у којој сви препознатљиви, али и они још непрепознатљиви чиниоци утичу на садржинско и формално конституисање правде. И то на свим нивоима и у свим размерама. Та констелација је изванредно покретљива, па зависно од тога каква је у датим просторно-временским координатама зависи и то како ће се испољавати. Но, моја кључна поставка се своди на следеће: сви ти моменти заједно и стопљени детерминичу или сразмерно утичу, пре свега, на СОЦИЈАЛНУ КОНСТИТУЦИЈУ СУБЈЕКТА, то јест појединца, група и заједница; затим, то се уноси или некако рефлектује у самој КОНСТИТУЦИЈИ ПРАВДЕ, и реалитетно и идејно испољеној. А та конституција у појединцима, групама и заједницама обухвата све генеричке и индивидуалне моменте: у појединцима њихове телесне, душевне и духовне елементе и својства; у групама и заједницама њихове реалитетне „омотаче“ и у њима садржане социјализовану „душевност“ и социјализовану „духовност“. А то се све налази у најконден-

²⁷ Rafael Karsten, *La civilisation de l'empire Inca*, Payot, Paris, 1952, p. 45—66, 93—127, 254—257.

зованијем и најкристализованијем виду у успостављеним и егзистентним основним социјалним творевинама, а то су баш ДРЖАВА и ПРАВО, одн. ДРЖАВНО-ПРАВНИ ПОРЕДАК. Или, тачније, правде се најпотпуније и најпримерније уврежује у праву и са правом, а самим тим и повезује са државом.²³

III Идеја правде и идеја права

На тај начин доспева се на онај тзрвен на коме се најауентичније изражавају не само проблеми идејног изгледа правде него и још више сви битни и изведени облици реалитетне правде. Иако се правда јавља, како је назначено, на целокупном социјалном простору, ипак су узроци који то изазивају свакако најзначајнији, најдубљи и најдалекосежнији тамо где постоји и где функционише право на одговарајућем степену свог развитка. А када се већ тако открива суштинска веза правде и права, онда се мора и некако разјаснити оно што, бар привидно, такву констатацију обеснажује. Наиме, вероватно да сва истраживања примитивних заједница наводе на закључак да се већ у њима познају некакви видови правде, што би значило да она и историјски, временски некако претходи праву. Исто тако, присутност разних изванправних облика правде (што је, такође, напред поменуто) као да иду у прилог тврдњама да је правда нешто, у основи изванправно, што проистиче и дејствује тамо где и нема права, а то су, рецимо, економски процеси и односи, религијски системи и метафизичке идеологије морални живот појединаца и група и сл. А помињући ово, хтели то или не, морамо узимати у обзир и постојање *међународне заједнице*, наиме повезивање свих земаља, регионално и у планетарним оквирима, што је подлога и постојање тзв. *међународног права* чији је карактер толико сложен и свакако изразито различит од онога карактера који има тзв. унутардржавно право, које се и третира као заистинско право. Затим, није занемарљива ни она доктринарно-идеолошка хипотеза о ишчезавању феномена права, па и наговештаја могућности некаког савршеног друштвеног поретка у будућности у којем неће бити права, па дакле ни државе. Али, по свему судећи, таквом хипотезом се уместо одбацивања правде заговара њено афирмисање, чак некакав коначни тријумф правде над правом.

Налазећи се само пред овим питањима, морамо с пуном пажњом размотрити суштинско повезивање идеје правде са идејом права, а то значи да се слично повезују правда и право у реалности. Притом се опет и нарочито огледају у својој далекосежности она запажања која су истакнута о *историчности* прав-

²³ То гледиште, наравно у наговештајима, истакао сам у својој књизи *Социјална садржина функције државноправног поретка*, Београд, 1965, стр. 101—106.

де, али овде исто тако и *историчности државно-правног поретка*.²⁹ Јер, у таквим разјашњењима отклањају се евентуални неспоразуми, али и развејавају реторичке аргументације, чак када су суптилно изведене.

7. — Усклађивање идејне правде и идеје права. Не само због сапостојања, временски и просторно, већ због неизбежног међусобног преплитања идеја правде и идеја права се непрекидно *усклађују*, с тенденцијом да се то што потпуније оствари. Тако се донекле смањују њихове разлике, али није извесно да се икад могу у свему и потпуно поистоветити. Исто то и много упечатљивије запажа се у међусобном односу правде и права.

Све неодређености у идеји правде, па и незгоде које одагле настају, праћене су и сличним неодређеностима саме идеје права. Иако би се очекивало да је право нешто сасвим одређено и јасно, бар због тога што је то најпогодније средство уређивања заједнице и чак инструментализовано у свакидашњици, најумнији зналци права стално наглашавају парадокс непознатости права. Зато, рецимо, традиционално указивање да је право „скуп правила“ једва да ишта објашњава. А једна од најсуптилнијих теорија, нормативистичка која истиче да је право „скуп норми“ и поред своје виртуозности, у ствари, упућује на странпутице. Зато, сматрам, намеће се неопходност настојања да се ПРАВО схвати у својој целокупности и сложености. Зато инсистирам да се тако назове и схвати *примарна регулација* која се успоставља и функционише унутар глобалног друштва. Структурни елементи те регулације су: правни субјекти, правне вредности (добра), правни акти, правне регуле (чији апстрактни логичко-језички израз може бити означен термином „норма“), правни односи и правни факти. Међутим, у праву постоје и три слоја: површински и видљив као тзв. *позитивно право*, скривени се утврђује мање или више као тзв. *природно право*, а трећи се испољава као тзв. *правни флуктицитет*. Сви ти елементи, моменти и одговарајућа својства и њих самих и целокупног права сачињавају *целину права*, а та целина се не може свести ни на један од тих делова. Међутим, то није довољно: зато инсистирам да се право схвати као специфична структура која се неизбежно и највише повезује с ДРЖАВОМ, а коју, такође, ваља разумети као *примарну организацију*, састављену од сличних елемената и слојева. За мене је од кардиналног значаја основна поставка о међусобном органском повезивању права с државом, њиховог преплитања и узајамног прожимања, што твори ДРЖАВНО-ПРАВНИ ПОРЕДАК.

По мом мишљењу, тек овакво концептуализовање права и државе пружа бар извесну могућност да се некако нађе места

²⁹ Стеван Врачар, *Историчност државно-правног поретка*, *Анали Правног факултета у Београду*, 1—3/1991, стр. 76—86.

и да се повеже све оно што је, не без разлога наравно, толико заокупљало свеколику правну мисао, па и теорију о држави, како током историје тако и у савремености. И не само то: ако се бар нуде шансе да се и правда схвати у својој сложености, па и да се нађу путеви за излазак из колосалних збрка и сплетова у којим се и идеја и реалитет правде налазе. И не може друкчије бити: ако је право толико сложено и правна мисао безнадежно искомпликована, а то исто краси и правду — онда се ничему није чудити шта све људе налази, када се таквим стварима баве, мислилачки и практичарски.

С обзиром на ово, дабоме, није уопште могућно некакво потпуно изоловано постојање ни идеје правде, без тесних веза с идејом права, али ни обратно. Још мање је могућно постојање ентитета правде без икаквих веза с ентитетом права. Али ни право није могућно без икакве везе с правдом. Међутим, пошто нису и не могу бити истоветни, *усклађивање* је несхватљиво сложено. Јер, увек не искрсавају потребе извесних прецизирања: *шта, како, колико, зашто* се усклађује, одн. не усклађује. Отуда, уз најуопштеније представе и о правди и о праву, па и њиховом усклађивању, показују се оправданим даље рашчлањивања: усклађивање тзв. објективног права с тзв. објективном правдом; усклађивање тзв. субјективне правде с тзв. субјективним правом: (при чему само непотребно употребљен термин „право“ уместо јасног и тачног „правомоћје“ изазива бескрајне неспоразуме!); усклађивање тзв. позитивне правде с тзв. позитивним правом; усклађивање тзв. природне правде с тзв. природним правом; усклађивање тзв. фактичке правде с тзв. правним фактицитетом. Међутим, пошто се целокупност права разгранана и ово искрсава: усклађивање тзв. унутардржавне правде с унутардржавним правом; усклађивање тзв. међународног права с тзв. међународном правдом; усклађивање тзв. материјалне правде с тзв. материјалним правом; усклађивање тзв. формалне правде с тзв. формалним правом; усклађивање тзв. па и да се нађу путеви за излазак из колосалних збрка и сплетова јавне правде с тзв. јавним правом; усклађивање тзв. приватне правде с тзв. приватним правом.

Међутим, није довољно само ово „линеарно“ и „симетрично“ међусобно сучељавање правде и права. Штавише, с много више разлога и тешкоћа се откривају потребе за извесним вертикалним укрштањима, довођења у везу сваког са сваким елементом, како непосредним и блиским тако и с оним најудаљенијим. А то доводи до правих укрштеница, постојећих или створених загонетки које уопште није могућно на јединствен и општеприхватљив начин решавати. Зато, по мом мишљењу, свако ко се у све ово упушта мора бар најважније тачке и почетне кораке некако дефинисати да би уопште могао да се колико-толико псуздано креће оваквим простором.

Иако на један донекле и чудан начин, баш све то потврђује можда и оно што је најважније: правда је, у ствари, појам и ентитет који своје *извориште* и *сместиште* има баш у праву; њено *полазиште* се налази у правној сфери; њени *токови* су највише уређени, тако рећи каналисани, на правном термину; њени *исходи*, крајњи резултати и циљеви налазе се у праву или су ту, бар, највише обезбеђени итд. С обзиром на то испоставља се да правда није и не може бити нешто потпуно издвојено и независно од права, нешто изванправно, метаправно, настало и постојеће у неким другим сферама друштвеног живота из који долази и кад доспе у сферу права ту се преображава или подешава. Још мање се може сматрати одрживом претпоставка да правда припада, као некаква тајанствена супстанца, некаквом „метафизичком“ и „трансценденталном“ свету, одакле се некако слива у емпиријску област правног живота. Утолико и зато не би се могле сматрати успелим ни оне најтананије филозофске и теоријске конструкције по којима правда, тобоже, долази из царства врхунских вредности да би некако и бар делимично оплеменила бар нешто или оно што је најзначајније у нимало идиличном правном свету.³⁰ Ни најпроницљивији ни најдубљи теолошки умови не могу зарад „божанске правде“ напросто занемаривати или избрисати „људску правду“.³¹ Биће да све стоји баш обрнуто: разни видови правде вуку своје корене из права, а начин уобличавања и није ништа друго до преузимање и некакво подешавање правне правде, њено преображавање у економску, моралну, религијску и сл.

Напред је стављен нагласак на значај субјеката правде, па и њихову конституцију. Овде се они могу обележити називима: *правдодавци*, *правдоносци*, *правдочинци*, *правдотворци*. А пошто су субјекти у праву истакнути на прво место и то као елементи правне структуре, испоставља се да су они: *праводавци*, *правоносци*, *правочинци*, *правотворци*. Но, може се, па и мора ићи и даље: *вредности* (добра) могу се везати и за правду, али и за право; *акти* могу бити обележени као праведни и правни; *регуле* су и праведне и правне; *односи* носе обележје праведности и правности; *факти* допуштају квалификацију да су праведни и правни. Тако се термин „правда“ преобраћа у квалификатив „праведан“. И не само то: исти се или замењује с именичким значењем „праведност“. Али, та реч се у спојевима с одговарајућим именицама преображава у придевску ознаку. То омогућује да се и разни делови права, његови слојеви посматрају с гледишта да ли су и колико правдом испуњени, одн. да ли их праведност карактерише. Према томе, могло би се рећи да и за сваки елемент права, за сваки његов састојак, део по-

³⁰ H. Welzel, *Naturrecht und materiale Gerechtigkeit*, 3. Auflage, 1960, S. 198.

³¹ Тома Аквински, *Изабрано дјело*, изабрао и приредио Томо Вереш, Загреб, 1981, стр. 223—239.

стаје пресудно питање да ли и колико има *конституцију* која некако правду оваплоћује. И најзад да ли се у *конституцији* целог права, па и целокупног државно-правног поретка огледа баш правда? И све би било прилично просто да ту као у прикрајку не стоји баш оно што је сасвим супротстављено правди. А то је, истицано је напред, баш *не-правда!*

Према томе, овде се појављује неизбежност удвајања правде и неправде, као нераздвојних пратилаца, непомирљивих супротности. Увек може бити речи о мањем или већем степену насталих *(не)правди!* Могу ли се оне унапред или накнадно препознати. А зато је неопходно истаћи три момента.

Први је моменат *правна вредност* (добро). То су сви ентитети, физички или какви други који су подобни да задовоље неку егзистенцијалну потребу појединаца, група или заједница. Зато све може бити претворено у правну вредност, а то се дешава кад се појави у правној сфери, постаје релевантно за њу, поприма зато некаква правна својства. То су и атрибути људи: слобода, част, углед, подобност за јавне послове итд. Највидљивији и најверљивији су облици који дају имовинске користи. *Свима је све то потребно, сви за тим посежу. А тога нема у неограниченим количинама, већ на жалост најчешће до границе подношљивог минимума.* Други моменат је правна принуда која представља извесни квантум физичке, социјалне и сл. — силе, средстава и могућности да се све то употреби. Појединци и групе настоје да тиме што више овладају, обезбеде своје позиције. Трећи момент је *правна власт* која се огледа у доношењу одлука и могућности њиховог реализовања. Власт непосредно омогућује располагање, коришћење и употреба одређених правних добара, али исто тако и силе. У ствари, одатле проистиче да се у основној политичкој заједници сви најважнији проблеми опстанка појединаца, група и целе заједнице решавају у троуглу *правна власт, правна принуда, правно добро*. Притом, пак, сваки од тих ентитета има своје *квантитативно-квалитативне* одреднице, па чак сваки од њих може постати услов за друга два или се некако у њих преобразити. Ако је правна принуда у рукама појединаца или група, они подлежу тежњи да је искористе за прибављање што веће количине правних добара. Када правна принуда бива само и све већа сила, а поготово пуко насиље, сасвим је извесно да ће бити употребљени за отимање, узурпацију жељених правних добара. Премало правних добара и превише правне принуде означавају неравнотежу која изазива најтеже унутрашње напетости и сукобе. Превелика власт, али без ослонаца, на принуди сразмерно губи од свога реалног значаја. Много одређених правних добара омогућује и овладавање правном принудом, а поготово освајање правне власти. Према томе, могла би се поставити хипотеза: *у томе троуглу се решава судбина целокупне (не)правде, свих (не)правди, сваке (не)правде.*

Штавише, то битно одређује карактер државно-правног поретка, па и његово функционисање.

8. — Правно инструментализовање идеје правде. У свим глобалним друштвима, на свим развојним степенима цивилизације, у оквиру свих цивилизацијско-културних формација сходно неотклоњивој нужности *најважнија животна подручја*, која су социјализована, битни процеси и односи, обухваћени су мање или више државно-правним поретком, то јест уређују се преко државе и помоћу права. Ти процеси и односи се *етатизују* уколико се у њих уноси државност или се *јуридизују* уколико се у њих уноси правност. Отуда, регулисање помоћу права увек означава и одговарајуће преображвање процеса, односа, ситуација и ствари: у њиховој садржини се налази погодна супстанца правности, а то се још више испољава у њиховом облику. Зато, сва одговарајућа људска делања имају печат правности. Међутим, јуридизација не долази сама него за собом повлачи правду и праведност, па услеђује и могућност *јустификације*: утврђивања да је унета праведност, али и шанса за аргументацију, за реторичко оправдавање, што ће рећи *леgitимизацију* дотичних ствари. Тако правност и праведност увек иду заједно, чак као двојници у сваком правном феномену. Могло би се рећи да правност представља *тамнију*, а праведност *светлију* страну правног феномена. Како год било, тако настаје могућност *правног инструментализовања идеје правде*, с несагледивим домаћајима. Ако се с извесношћу имају показатељи правности, а можда баш због тога настаје неизвесност с показатељима праведности. Јер, људска величина и снага огледа се у постизању или одбрани праведности, али и људска ништавност и слабост у постизању и одбрани правности. *Идеја правде је безнадежно релативизиована*. Јер, свако има „своју“ правду, зависно од свог положаја, интереса, знања, погледа, циљева итд. Моћници и властодршци имају једну правду, а немоћници и развлашћени сасвим другу.

Правно инструментализовање идеје правде врши се у неколико праваца. Прво, правда се схвата као *врховна правна вредност* или као вредност која је у истој равни са неким другим, рецимо ред, мир, сигурност и сл. Притом би се могло приметити да су то сасвим различите вредности и не могу се изједначавати. Или се сматра да је правда основ целокупног права, најпоузданији за изграђивање и целине права и свих његових делова, па и институција. Даље, правда се третира као главни принцип који се огледа у структурисању и функционисању целога права. А сама праведност се узима као битно обележје исправног права, за разлику од оног права које се ослања искључиво на сили, што значи да има само изглед права, спољашњи облик али без стварне садржине. Или је праведност својство законодавца, владара, судије. Исто својство се приписује законима, управним актима и пресудама. Друго, правда се трети-

ра као *мерило* и као остварење тог мерила у ратрибутивним и реститутивним санкцијама које државни органи одмеравају, најчешће на основу унапред донетих закона и осталих аката, против извршених преступа. За учињена кривична дела следи одговарајућа казна, а за нанету штету у грађанскоправним односима следи одговарајућа накнада. Слично је код преступа мањег значаја. Треће, правда се схвата као нека врста *супститута права* у свим случајевима где нема, из неког разлога, правних прописа, па се показују правне празнине. С извесним модификацијама, слично се дешава када се правни проблеми решавају узимањем у обзир „*природе ствари*“. Четврто, подразумевајући ваљаност правне инструментализације целог права, па и свих његових састојака, званичници, или њихови истомишљеници, говоре да је постојеће и званично, материјално утемељено и формално исправно право и правно делање, истовремено и оваплоћење правде. Сматра се бар формално да су исправни целина, делатност и сви акти: законодавства (легислативе), управе (екзекутиве), судства (јудикатуре). Зато се, можда, и (не)свесно то истиче називом надлештва „Министарство правде“, али ниједна земља нема „министарство права“. Уопште, случајно или не, на целом овом подручју већ језик неке ствари открива или, пак, скрива.

Иако су сва питања у вези с овим заиста најважнија, може се само нагласити да су остала нерасветљена. Можда је чудно, али у историји мисли о правди најдаље је отишао још Аристотел. Његове продорне и прецизне анализе правде остављају тако снажан утисак да су сви истраживачи касније долазили до закључка да ту има малтене коначних резултата.³² Зато су сви запажали незаобилазна Аристотелова разликовања главних врста правде: *дистрибутивну правду* која се састоји у расподели добара и части припадницима заједнице, сходно геометријској прогресији, узимањем у обзир њихових заслуга; *комутативну правду* која се јавља у размени добара, сходно аритметичкој пропорцији; *корективну правду* која се јавља када је ова друга поремећена па се морају предузимати мере за њено васпостављање. Аристотел је истицао да је најважније да свако добије што му припада, одн. „да свако добије своје“, ни превише ни премало. Тако је Аристотел настојао да нагласи суштинско својство правде која има тенденцију да се доспе до *средине*, а то значи избегавањем крајности. Пошто овом приликом не могу улазити у претресање свега овога, сматрам да је довољна само ова напомена: доиста од Аристотелових погледа свако мора полазити, али с увидом њихове задивљујуће инспиративности, па и неопходности да се искористе као подстицај за разматрање свих момената правде са становишта искуства модер-

³² Аристотел, *Никомахова етика*, ВИГЗ, Београд, 1980, стр. 111—141.

ног друштва, а евентуално и у оквиру неке филозофске и теоријске конструкције.

За разлику од хеленске културе, римска је постигла нарочито на правном пољу величанствене практичне резултате, с несагледивим утицајем на целокупну европску а тиме и светску правну културу. Развијеност римског права, његових многих установа, улога правника итд. су највише показивали не неки апстрактни филозофски или правнички трактати већ задивљујући практични смисао римских правника, склоност да виде и покажу оне танане и сложене моменте сваке правне ствари, установе и случаја, а пре свега како да се дође до решења.³³ Зато су у таквој средини цветали: правничко оштроумље, афористички кондензована мисао, проналажење и општеразумљивих и ефектних и ефикасних формула у свему, па и тако сложеној правди. Стално се помиње Улпијанова формула: »*Justitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuendi*»;³⁴ подсећа се на изреку »*Ius est honeste vivere, neminem laedere, suum cuique tribuere*«; памти се као стара истина »*Leges innumerae, una justitia*« итд.

Ипак, ма како то било парадоксално, тако сложена идеја вероватно је симболички представљена на досад непревазиђен начин оном у правничким круговима толико познатом скулптуром, сликом, ликом богиње Темиде: с блаженим али и озбиљним цртама лица, с превезом преко очију, с кантаром у руци, с једним тасом за преступ и другим за казну, с мачем у другој руци. Све је ту сасвим и свима разумљиво, па и главна порука и најдубљи смисао: правда мора да буде без икакве *пристрасности* одмеравана, а достигнута је када се у одмеравању постигне *равнотежа*. А можда је ту и најуспелија симболика превезаности идеје правде и идеје права, дакле оног што се речима и објашњењима само делимично успева предочити?

Имајући све то у виду, покушаћу да назначим једну идеју правде која би могла да буде у језгру *моје разрађене концепције*. Најпре, свакако да има разлога за препознавање сличности онога што се „правдом“ назива на различитим подручјима (нпр. економском, религијском, моралном и сл.), али аутентично боравиште правде налази се баш у праву. Зато је она нераздвојно повезана с правом, одн. друштвено-правним поретком. У том социјалном оквиру правда израста из укупности предуслова, околности и чинилаца захваљујући којим се успостављају *правне вредности* (тачније, државно-правне!). Наравно, оне нису некакве „самосталне суштине“ или изоловани ентитети. Оне су реални ентитети, али баш зато изазивају вредносне оцене, мотивисане практичним и теоријским разлозима и усмерене

³³ Гај, *Институције*, превео Обрад Станојевић, изд. Полит. Београд, 1982, стр. 330.

³⁴ Ђ. Дел Векио, *оп. цит.*, стр. 28.

на изазивање практичних последица и постизање одређених циљева. Своје постојање и функционисање све правне вредности потврђују процесом циркулисања. А тај процес непрестано подразумева присуство и активности *правних субјеката* за које су те вредности везане. Јер, правни субјекти су људи, појединци, групе и цела заједница, који те вредности стварају, служе се њима, обезбеђују не само своју позицију у заједници него и сам опстанак. Зато су те вредности од животног значаја за све. Зато је и процес циркулисања вредности од пресудног значаја за све и сваког правног субјекта. Циркулисањем постојећих правних вредности (добара) омогућује се одговарајућа размена истих, њихово коришћење, могућа употреба. Зато сваки и сви субјекти обезбеђују своју позицију расположивом масом вредности, сумом која је и квантитативно и квалитативно одређена. Та маса је у непрекидним променама, па се код свих или повећава или смањује. Заправо, сваки правни субјект настоји да их има што више, али не само и на уређен и дозвољен начин, него и кршећи установљени поредак. А тај поредак је, у ствари, оличен у државно-правном поретку. Отуда, циркулисање правних вредности може бити у складу, али и против тог поретка. Сви теже да им пристигну жељене правне вредности у виду *добитака*, првенствено у нормалном њиховом циркулисању, али и мимо и против тога; истовремено, свако лишавање истих јавља се у виду *губитака* за оне субјекте који су их на било који начин лишени. На спонтан начин или зрачунато, одржава се извесна *разнотежа* у маси правних вредности везаних за сваког правног субјекта, али због дејства најразличитијих чинилаца она је подложна поремећајима. Отуда, настаје и објективна тенденција и тежња правних субјеката да се одржи сразмера како у већ успостављеној равнотежи, тачније свеопштем систему везивних тачака правних вредности, а ако је поремећена да се некако успостави. То је нека врста „саморепродукције“ и „самообнављања“ постојећег и могућног поретка.

Према томе, у спонтаној „игри снага“ и свесним делањем гравитира се према реалној равнотежи или онаквој каквој се схвата од стране свих непосредно заинтересованих правних субјеката. Тако се тежи ка правди и трага за правдом. Чак правни феномени задобијају нешто налик на тежу или гравитацију и на тој *гравитационој равнотежи* одржава се и функционише целокупни државно-правни поредак.

Посматран и сваки конкретан правни субјект, али и у непосредном повезивању одређеног круга субјеката, па и у појединим сферама и, најзад, целини откривају тенденцију ка правди *изједначавањем укупних добитака и губитака*. Крајње достигнуће је непостојана равнотежа, која се може назвати „*осцилаторна тачка правде*“. Све се то може и графички или још боље математички изразити.

Према томе, правда не може бити само један и упрошћен момент или елемент права. Он је својеврсна *супстанца правности* или, тачније, и битан *квалитет* и битан *принцип* и битна *равнотежа* и битна *сразмера* и битно *мерило* у процесу *циркулисања правних вредности*. Зато се она распростире у праву, па се сви елементи и моменти права, све што чини садржину и форму права за њу везују. Али, ниједно реално и могућно право није подобно за достизање пуне правде, свуда и за сваког, јер би то значило да је право достигло своје савршенство. Наравно, сходно томе правда је и *вредност*, свакако најзначајнија, али и све друго у праву и држави има карактер мање или веће вредности. Наиме, све то спада у „правне вредности“.

Али, да се не би стекла илузија о постојању само правде, мора се нагласити да се у историјској реалности стварају услови колико за правду, наравно историјски димензионисану, толико и још више за *не-правду*. Ако правда носи крајње *позитиван* предзнак, онда неправда задобија и носи крајње *негативан* предзнак. А пошто у сваком глобалном друштву у међународној заједници трају непрекидне скривене али и најсуровије борбе, политички обрачуни, чување власти и освајање пуким насиљем, државно-правни поредак као средиште политике постаје и *арена неправде*. А тамо и тада где и када царује неправда, наравно *прајде* нема. Јер, макар и најгорим насиљем *добитници* (то јест победници) узимају све, а *губитници* (то јест поражени) губе све. А то даје историји човечанства, на жалост, изглед и звериње борбе за опстанак.

Колико има (не)правде уопште у друштву, па и за поједине делове или појединце, то се одређује стихијским збивањем, али и рационалним делањима, како непосредно заинтересованих тако и осталих. Према томе, то је резултанта укупности дејства свих чинилаца. Зато је тешко установити колико и какве правде има захваљујући функционисању права, одн. постојећег државно-правног поретка. Према томе, ни унапред а ни накнадно није лако утврдити, на основу сасвим поузданих показатеља, да ли, какве и у којој мери има (не)правде у сваком конкретном случају.

9. Идеја правде као људска „звезда - водила“.

Зато није ништа чудно што појединци као онако сложена, осетљива, несрећна, незадовољна бића (како је напред речено у тач. 2) нису у стању да сами себи дају тачан рачун о (не)правдама које се за њих непосредно везују, а камоли за све остале. Но, ипак када су погођени више-мање очигледном неправдом они су несрећни, пате, траже начина да се избаве терета неправде. Чак неправде теже подносе него што правде препознају, и онда осећају задовољство и срећу. Вероватно због тога огромна већина људи склона је *трагању за правдом*, почев од оних најбезначајнијих облика правде па до најзначајнијих, укључујући ту и најапстрактније *идеале правде*. На тај начин, сва

социјална делања појединаца и група носе печат залагања за некакву правду, како је схватају. Чак и најсуровије борбе се доводе у везу с некакo схваћеном правдом, укључујући и сам идеал правде. На таквој основи и пониче и учвршћује се правда као *Велика Идеја* или *Врхунска Социјална Идеја*. Правда се идеализује, али и без тога она се ставља испред и изнад свих других идеја. Зато је, вероватно, ухватила корена у свим сферама друштвеног живота. Зато је, ваљда и предодређена да буде својересна „идеја-видиља“ и чак „звезда-водиља“ у људском делању. Од вајкада се она уврежила у религијским представама људи, у њиховим моралним односима, у обичајним и традиционалним стандардима, у свим облицима регулисања друштвеног живота.

Зато, у свим основним и светим списима *највећих религија* увек важно место припада идеји правде. Зато та идеја у виду највиших идеала преображава се у „божанску правду“. О томе сведочи и Библија, једна од најзначајнијих духовних творевина и споменика историје човечанства. У томе спису, поред осталог, снажно је истакнуто „златно правило“ људског понашања у заједници: препричано то правило истиче да се другима не чини оно што не желимо да нам други чине.³⁵ То исто начело је изражавано у разним варијантама у многим моралним системима. Чак славни *Кантов категорички императив* пружа само једну филозофску формулацију истог начела.

Међутим, домашај идеје правде најснажније се изражава у чињеници што је надживљавала све најважније социјалне покрете у историји, а посебно оне у модерно доба. Можда највећи револуционарни преокрет у историји — Француска револуција 1789. инспирисана је, поред осталог и пре свега, настојањем да се успостави друкчија правда, а пре свега таква која уклања сталешке разлике и политички и правно изједначава људе тиме што сви постају формално једнаки грађани. А да то није било довољно показале су наредне деценије, па је током прошлог века сваки покрет наступао у име веће и боље правде за радне и угњетане масе. Можда су у том правцу најдаље ишли *анархисти* који су сва зла у историји човечанства везивали за постојање државе, страсно се залагали за њено укидање, претварали своје веровање да је тако нешто и могуће у блиско остваривање свеопште правде. Ипак, најмасовнији покрети су били они у крилу радничке класе и пролетаријата који је постао радна и угњетана маса у обликовању капитализма. Полазећи од стања радничке класе, у прошлом веку заиста жестоко израбљиване, социјални покрети су изнедрили *идеју социјализма* који треба да избави пролетаријат и да донесе социјалну

³⁵ Утолико би се могло с тим повезати чак и најтемељније савремено истраживање правде, које је изазвало изузетну пажњу: John Rawls, *A theory of Justice*, Oxford University Press, London, New York, 1973, p. 607.

правду. Ту мутну идеју најдубље и најдалекосежније је артикулисао *Маркс*, а истинску подлогу и снагу *марксизам* је нашао у моћном и организованом покрету на челу кога су биле социјалистичке, а нарочито комунистичке партије. Оне су се показале одлучујућим политичким снагама у овоме веку, што се потврђивало и интернационалним повезивањем ових партија. Унутрашње супротности многих земаља, а нарочито оне у међународној заједници довеле су до Првог светског рата који је задао такав ударац најснажнијим државама од којег су се једва опоравиле. Штавише, царска Русија се изнутра срушила и тако су створени услови за Октобарску револуцију. То је дало силан импулс наступу комунистичких партија, моћне Коминтерне, који су своје политичке програме уздигли на ниво фанатичног веровања да се капитализам мора немилице рушити у име наступања социјализма, а затим и блиског комунизма као друштвеног поретка који ће уклонити сваки облик експлоатације, обезбедити срећу и једнакост свим радним људима. Тако су поникли *митови* и *парарелигијска веровања* која су преплавила свет, постали официјална политичка доктрина у многим земаљама у којима су комунисти узурпирали власт после Другог светског рата. Тако је настало и практично „*изграђивање социјализма*“. То је праћено таквом заслепљеношћу да се није, наравно у званичној доктрини и моћној идеологији, придавао готово никакав значај непостојању стварних економских, политичких и културних предуслова за тако радикалан преврат. У ствари, није се признавало да је *социјализам-комунизам* само *грандиозна утопија*, какве није било у историји. Та утопија је постала најснажнија *есхатолошка идеја* коју је човечанство уопште доживело.

Захваљујући большевичкој инспирацији, али пре свега због доминације *тиранског стаљинистичког концепта* и најстрашнијег *терора* који је однео на десетине милиона невиних живота, више од пола века је тријумфалистички свету демонстриран „*долазак социјализма-комунизма*“. И поред тога што је било очигледно у „социјалистичким земљама“, а и у осталом свету да су то само велике *идеолошке обмане*, све је то битно утицало на судбину света у овом веку. Најстрашније *неправде* су учињене у име есхатолошке „*правде*“ за коју су се сурово борили комунистички авангардисти, а богме за собом повлачили и масе. Тако је поред есхатолошких социјалних пројеката доживјела своју најстрашнију компромитацију идеја правде. А историјски је парадокс што је црвена звезда комунизма постала сурогат „*звезде-водиље*“ каква је правда увек била, а свакако то мора и може остати.

Јер, *правдољубље* није само потврда некаквих предрасуда, заблуда, пуких маштарија. Оно је у најплеменитијим људима укоренења опредељеност и тежња за правдом у свим њеним видовима. Оно је много значајније него што је низ других иначе

значајних и племенитих осећања и идеја, какви су *човекољубље, слободољубље, родољубље*. Заправо, из велике идеје и стремљења, који се изражавају правдољубљем поменуте идеје природно проистичу. И зато није чудно што се та идеја јавља и у фолклорним творевинама готово свих народа, а нарочито неких који су имали злу срећу да непрестано буду притиснути теретом највећих неправди. Српски народ спада међу оне мале народе који су имали одвећ горка историјска искуства, па је *апотеоза правде* и знак његове духовне величине, вредности његове традиције и нарочито народног уметничког стваралаштва. У *српској духовној култури правда је истинска „звезда-водиља“*. Камо среће кад би то била и у нашој правној мисли, а нарочито у правној пракси.

Stevan K. Vračar, professor, Ph. D.

AN OLD IDEA OF JUSTICE

Summary

All researche on justice always begin from some previous knowledge which is mainly represented by an idea of justice. Therefore this idea is present in both the elementary and the deepest knowledge. The first part of discussion points to the presence of this idea in all fields of social life (that is way we talk about religious, moral, economical, political and law justice). Therefore this idea is supreme one above all other social ideas. It is universal and undetermined. But due to the practical needs it must be operational. The base of justice lies in essence to regulate the common life of people as concious but imperfect beings, capable not only to produce values (goods) but also to come into conflict with each other and fight in the process of creation, circulation and use of these goods. In the political community the global society, law, and so the law justice must exist and function. However, various circumstances, and especially ideological differences among people, cause the disharmony and discrepancies in their ideas of justice. It is impossible to establish perfect justice in reality, in social life and institutions. The roots of an idea of justice are examined in the second part of discussion. Various viewpoints which emphasize in the first place the subjective factors (will, desire and conciousness) and also the qualities of subjects (instincts, impulses, intuition) are discussed. In author's opinion perhaps it could be possible to emphasize the hypothesis that in their genetic structure all individuals have key or code, among other things, for justice, too. Objective factors are also significant for justice (natural resources, social surroundings, etc.). Historical roots of justice are also important (civilization, culture, mentality of nation, historical situation, etc.). Third part of discussion is dedicated to the relation between the idea of justice and the idea of law. Since the are two different but inevitable connected ideas, they partially coordinate each other. Anyway, it is even more difficult to coordinate justice in reality and the sole existing law. That is where the justice is partially accomplished, but also a great number of injustices. According to author's opinion, it is likely that justice is reduced to tendency of equalization of profits and losses of all subjects that possess legal values (goods). It is the reason for turning the idea of justice into downright »guiding idea« or »lodestar« not only in great social doctrines but also in all social struggles. That is the way always been, especially in the modern time.